

Ірина Ворожбит

ЛИСТИ О. КІСТЯКІВСЬКОЇ ДО О. КІСТЯКІВСЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ПОВСЯКДЕННЯ МІСТА КИЄВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

Дослідження повсякдення міста Києва на різних етапах його розвитку завжди залишалось пріоритетним напрямком історичних студій. Про це свідчить низка досліджень, серед яких можна виділити роботи О. Вільшанської¹, Т. Заболотної², Т. Пастушенко³ та ін. Надзвичайно актуальним на сьогодні є введення в науковий обіг раніше неопублікованих джерел з історії буденності Києва⁴, створення бібліографічних покажчиків⁵ тощо.

Арсенал джерел історика повсякденності значно розширюється за рахунок текстів особового походження. Окрім мемуарів та щоденників мешканців міста, на особливу увагу заслуговують епістолярні пам'ятки. Адже, листування характеризується високим ступенем релевантності, унікальністю наявної інформації, надзвичайною "чуттєвістю" до місця та часу свого створення. Відповідно до зазначеного, листи О. Кістяківської до свого чоловіка – О. Кістяківського не є виключенням. Мета статті полягає в спробах окреслити джерельно-інформативні можливості епістолярію О. Кістяківської до О. Кістяківського в контексті особливостей київської буденності другої половини ХІХ ст. Оскільки заданий обсяг роботи не передбачає розлогого викладу, то зупинимось на окремих, на наш погляд, показових сюжетах.

Про О. Кістяківську (1846–1920) відомо, що вона походила з роду баронів Міхельсів, була рідною сестрою В. Антонович, дружини ординарного професора Університету Св. Володимира, видатного історика, археолога, археографа, нумізмата, громадського та політичного діяча другої половини ХІХ – ХХ ст. – В. Антоновича. У 1864 р. О. Міхельс вийшла заміж за О. Кістяківського – в майбутньому ординарного професора Університету

¹ О.Л. Вільшанська, *Зміни в громадському побуті населення Києва на початку першої світової війни*, Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. 6 (2003) 246–254.

² Т.В. Заболотна, *Повсякдення населення Києва в роки нацистської окупації 1941–43 рр.*: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01, К. 2008, 20 с.

³ Т. Пастушенко, *Повсякдення повоєнного Києва: випадок репатріанта*, Сторінки воєнної історії України 13 (2010) 229–239.

⁴ Е.М. Кузьмін, *"Київ, которого не знають"*, сост., ст. и комент. В. Ульяновского, К. (Львів) 2014, 368 с., ил.; О.В. Палалеев, *Старий Київ: Зі спогадів старого грішника*, упор., вст. ст., прим., добір іл. О.М. Друг, вид. 2, К. (Львів) 2013, 432 с., іл.

⁵ *Історія міста Києва періоду 1861 – першої половини 1917 рр.* *Наук.-допом. бібліогр. покажчик у виданнях ХVІІ ст.* 2000 р.: т. І, кн. 2, К. 2009, 200 с.

Св. Володимира, відомого вченого-криміналіста, історика права, археографа та громадського діяча другої половини XIX ст.

Через дванадцять років після шлюбу в родині Кістяківських було вже шестеро синів. 1865 року народився перший син Володимир. 1868 р. – Богдан (у хрещенні Федір). 1870 р. народився Борис, 1872 р. – Юлій. 1874 р. з'явився на світ Олександр, 1876 р. – Ігор. 1879 року, коли наймолодшому сину Ігору виповнилося три роки, у Олександрі Кістяківській знайшовся час на благочинність. Олександра Іванівна очолила комітет Товариства денних притулків, де змогла реалізуватися, як вона сама писала⁶, в якості адміністратора. Кістяківські прожили в шлюбі лише двадцять один рік. 1885 р. його трагічно обірвала передчасна смерть Олександра Федоровича на п'ятдесят другому році життя. Відтак, Олександра Іванівна змушена була самотужки “піднімати на ноги” шістьох неповнолітніх синів.

Епістолярій О. Кістяківської⁷ до О. Кістяківського зберігається у фонді № 3 Інституту рукопису Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського, і налічує 154 одиниці зберігання на 324 аркушах⁸. Кореспонденція охоплює період часу тривалістю в дванадцять років. Перший лист датований 26-м травня 1872 р., останній – 15-м листопада 1884 р. (тут і далі датування подається за старим стилем – *І.В.*).

Листування О. Кістяківської є тематично багатоплановим та різноманітним, а відтак може “дати відповідь” на низку дослідницьких запитів: навчання та виховання дітей у професорській родині, спосіб організації їхнього дозвілля, рівень розвитку педіатрії та дорослої медицини, повсякдення Києва другої половини XIX ст. тощо. Епістолярний наратив Кістяківської – це тексти, створені всередині професорської корпорації, а відтак вони уособлюють культурні коди та етоси “вченого стану”. Важливе місце в системі самоідентифікації професури займало місто, адже університетських викладачів, за визначенням О. Вишленкової, можна назвати “наиболее городскими жителями”, в тому сенсі, що вони були повністю відірваними від села і цілком залежали від урбанізаційних процесів⁹.

Відомо, що “довге XIX ст.” позначилося для Києва та його мешканців відчутними змінами, які полягали у якісному вдосконаленні міського

⁶ Інститут рукопису Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського (далі – *ІР НБУВ*), ф. 3, од. зб. № 62425, арк. 2.

⁷ Листи О.Ф. Кістяківського до О.І. Кістяківської нам поки що не вдалося відшукати.

⁸ *ІР НБУВ*, ф. 3, од. зб. № 62385–62541. Кістяковская А[лександра Ивановна], Кістяковскому [Александру Федоровичу]. Письма 29 мая [1872] – 15 ноября 1884 г. из села Великие Будки, Киева, Кляйн-Либенталя, Одессы и др. в [Карлсбад], [Прагу], [Петербург], [Москву], [Киев] и др., 326 арк.

⁹ Е.А. Вишленкова, С.Ю. Мальшева, А.А. Сальникова, *Казанское житье (XIX–XX века)*, Казань (ДОМО-GLOBUS) 2005, 399 с.

побуту. З 1854 р. киянам стали доступними послуги телеграфу, 1872 р. було проведено перший водогін, а від 1890 – нічний Хрещатик освітлювався електричними ліхтарями. Безумовно, зрушення такого характеру відобразилися в тогочасних документах.

Зокрема, проекти київських водогонів активно обговорювалися на сторінках газети “Киевлянин”¹⁰. Починаючи з 1871 р. відповідальність за водопостачання в місті несло однойменне товариство, діяльність якого була регламентована низкою угод з міською владою¹¹. Історія функціонування київської системи водогонів вперше була оформлена у стислий нарис з приводу його 30-річчя у 1902¹², а також у 1922 р.¹³, з нагоди 50-річчя. Наведені документи свідчать про те, що дослідники, вивчаючи питання розвитку системи водопостачання в Києві, послуговуються в основному джерелами офіційного характеру: угоди, звіти, проекти, матеріали з’їздів тощо.

Влітку 1875 р. труби водогону прокладалися в Либідській частині міста, по вулиці Кузнечній¹⁴, де мешкала родина Кістяківських. Олександр Федорович перебував у той час на лікуванні водами у Карлсбаді¹⁵, а його дружина у листах докладно описувала різні можливі варіанти прокладання труб водогону до їхнього будинку, особливості роботи агентів товариства водопостачання: “Он (агент – *І.В.*) мне сказал, что на *свой* риск он проложил трубы до наших ворот, так как надеется, что ты воду проведешь, если не теперь, то несколько позже, а для них гораздо удобнее сплавливать трубы вначале, рыть и отискивать место, где их удобнее соединить”¹⁶.

Крім того, Олександра Іванівна повідомляла чоловікові про фінансові обставини справи. Так, з листа від 11 липня 1875 р. дізнаємося, що рахунок за користування водою становив 40 копійок з сажня¹⁷ житлової площі¹⁸ (19,2 рублів з будинку Кістяківських щомісяця, де площа становила 48 сажнів¹⁹, без урахування на “корову, лошадей и поливку

¹⁰ *О проекте водопроводов в Киеве*, Киевлянин 46 (1864).

¹¹ *Договоры г. Киева с Киевским обществом водоснабжения*, К. 1903, 30 с.

¹² Ф.Ф. Эссен, *Исторический очерк развития водоснабжения г. Киева*, Тр. рус. водопровод. съездов: Съезд V (18–25 марта 1902 г.) в Киеве, Москва 1902, с. 20–30.

¹³ *Технический отчет киевского коммунального водопровода*, Обзор деятельности Киев. гумкоммуотд. за 1922 год, К. 1923, с. 31–34.

¹⁴ Кузнечна вул. – суч. вул. Антоновича.

¹⁵ Карлсбад – суч. місто-курорт Карлові Вари в Чехії.

¹⁶ *ІР НБУВ*, ф. 3, од. зб. № 62396, арк. 2.

¹⁷ Сажень – міра вимірювання відстані. 1 сажень = 2, 1336 м.

¹⁸ *ІР НБУВ*, ф. 3, од. зб. № 62398, арк. 1.

¹⁹ Щорічне жалування ординарного професора в Університеті Св. Володимира складало 3000 рублів, батон свіжого житнього хліба вагою 400 г. коштував 4 коп., 1 кг чаю – 3 руб. (середня вартість за цінами до 1913 р.).

цвeточника²⁰). Крім того, протягом року ремонтування водогону після його проведення відбувалося за рахунок товариства водопостачання²¹.

Проведення водогону в будинки Києва 1870-х рр. відображено в листах Кістяківської з точки зору замовника послуг²², а не їх виконавців. Таким чином, варто зважати на змістове наповнення епістолярію, порівнюючи наявну тут інформацію з даними офіційних документів, куди вона закладалася за участі представників Київського товариства водопостачання, що безпосередньо впливало на характер цих текстів.

Однак, у контексті дослідження епістолярію дружини О. Кістяківського важливими є не тільки описані нею фактологічні особливості сюжетів, а й спосіб та мета їх викладу. Тема водогону виявляється наскрізною загалом у шістьох листах за цикл листування між подружжям (всього – 15 листів за червень – липень 1875 р.), а інформація подається у такий спосіб, щоб врешті переконати чоловіка провести воду до їхнього будинку. Нагадаємо, що Либідська частина міста – не перший район у Києві, де прокладалася система водопостачання. Очевидно, Олександра Іванівна була добре проінформована про переваги побутових новацій, тому й наполягала на них.

У листі від 22 червня 1875 р.²³ Кістяківська власноруч намалювала кошторис проведення труб, відмовившись пересилати чоловікові оригінальний документ, остерігаючись його втратити. Олександра Кістяківська неодноразово зверталася до Олександра Кістяківського, щоб він висловив своє рішення з приводу означеного питання: “Посылаю тебе сметы..., чтобы ты мог их лучше рассмотреть и дал мне ответ”²⁴. 6 липня того ж року дружина знову в ненав’язливій формі спонукала О. Кістяківського дати відповідь: “Хорошо было бы, если бы ты сказал свое последнее слово”²⁵, і відразу додала: “Я думаю провести кран прямо в нашу комнату, что возле кухни. Агент говорил, что это будет стоить рублей шесть и удобств больше”²⁶. О. Кістяківська продовжувала хвилюватися і через п’ять днів по тому: “Я, во всяком случае, жду, пока, ты не ответишь на то письмо, с которым посланы сметы”²⁷. Зауважимо, що причина таких наполегливих звернень до певної міри обумовлювалась труднощами поштового зв’язку: Олександр Федорович так і не отримав деякі листи.

²⁰ *IP НБУВ*, ф. 3, од. зб. № 62395, арк. 2.

²¹ *Ibid.*, арк. 2.

²² *Ibid.*, од. зб. № 62391, арк. 1зв.–2.

²³ Хронологічно перший лист, в якому йшлося про водогін.

²⁴ *IP НБУВ*, ф. 3, од. зб. № 62391, арк. 3.

²⁵ *Ibid.*, од. зб. № 62396, арк. 2.

²⁶ *Ibid.*, арк. 2.

²⁷ *Ibid.*, од. зб. № 62398, арк. 1.

Зі щоденника Кістяківського дізнаємося, що професор врешті-решт дав свою згоду на підключення системи водопостачання до свого будинку: “Так и я, заплативши за устройство водопровода...”²⁸. Переконлива впевненість О. Кістяківської щодо виправданості проведення водогону демонструє ставлення до інновацій у середовищі професорської корпорації. Професорська субкультура як породження соціального прошарку, для якого характерна інтелектуальна та творча діяльність, за визначенням, передбачала увагу до нововведень²⁹. Крім того, родини професорів цілком могли собі дозволити “ноу хау” такого штибу, тому й не дивно, що система водогонів міста починалася з “найзаможніших районів” Києва.

Представники “вченого стану” не тільки не стояли осторонь науково-технічного прогресу, а й своїми дослідницькими розвідками сприяли його розвитку. Тексти джерел свідчать про те, що професура відіграла неостанню роль у поліпшенні умов міського побуту. Можливість проявити себе у ролі експерта з питань містобудування випадала “вченим мужам”, зокрема, на засіданнях Міської Думи: “Докладывалось дело о киевских водопроводах. Общество водопр[оводчиков] Струве так дурно устроило водопроводы, что вот уже второй год водопровод замерзает... Решено обязать общество переложить трубы на глуб[ину] 7 ф[ут]”³⁰.

Оскільки листування було основною формою комунікації на відстані для періоду XIX ст., то цілком зрозумілим є вирішення подружжям побутових питань в “епістолярній формі”. О. Кістяківська часто просила свого чоловіка придбати ті чи інші речі, коли він від’їздив за кордон: “Не купишь ли ты мне за границей кофточек вязанных для будущего члена семьи³¹? В Киеве их достать невозможно, а заказывать – будет очень дорого стоить”³². Особливості місцевої торгівлі яскраво проглядаються в текстах листування: “Купи мне, если можно несколько, т. е. пары четыре, подвязок, таких как ты привозил. Одну пару для меня, а три – для Антоновичей. В Киеве такие подвязки есть, но хуже тех, что ты привозил, и стоят 35 копеек пара”³³.

²⁸ О.Ф. Кістяківський, *Щоденник (1874–1885)*: у 2 т. упорядкув. І.Л. Бутич, т. 1. 1874–1880, К. (Наукова думка) 1994, 648 с.

²⁹ С. Посохов, *Професорський стиль життя та міська культура в Росії першої половини XIX ст.*, Джерела локальної історії. Культурний побут городян XVIII – першої половини XX ст., К. 2013, с. 186–205.

³⁰ О.Ф. Кістяківський, *Вказана праця*, т. 1, 1874–1880, 648 с.

³¹ Лист від 11 липня 1875 р. – О.І. Кістяківська була в той час вагітна наймолодшим сином Ігорем.

³² *ІР НБУВ*, ф. 3, од. зб. № 62398, арк. 2.

³³ *Ibid.*, од. зб. № 62541, арк. 1зв.

Підкреслимо, що можливістю орієнтації на закордонні товари могла скористатися нечисельна група мешканців тогочасного Києва (дворяни, чиновники вищих класів, заможні купці). Як відомо, професори часто від'їздили до європейських країн у відрядження. Більше того, такі поїздки становили самостійний елемент як організації їх професійної діяльності, так і “культури професорських вакацій”.

Таким чином, у представників цієї соціальної групи завжди був набагато ширший вибір, що, власне, і проявлялось на рівні товарів повсякденного вжитку: “Если не будет кофточек, придется пеленать ребенка, чего бы мне очень не хотелось”³⁴. Олександр Федорович часто повертався до Києва з європейськими товарами. В більшості випадків, придбані речі були замовленнями дружини або подарунки дітям, родичам та друзям. Завдяки щоденниковим записам, куди вчений ретельно фіксував свої закордонні витрати, відомий їх перелік. Назвемо деякі з них: “корзинка для Саши”, “шкапулка для Володи”, “запонки”, “пенсне с шнурочк[ом]”, “гарусный платок для Саши”, “четверо часов: для Жени, Виты, Феди и Павки”³⁵ тощо.

О. Кістяківська добре орієнтувалася у цінах на товари, була дуже уважною до їх подорожчання, що характеризує її як вправну господиню та турботливу матір. Адже, в родині Кістяківських було шестеро синів, тому планування витрат завжди залишалося актуальним для подружжя. Хоча, варто зауважити той факт, що самого О. Кістяківського інколи драгувала надмірна заощадливість його дружини: “Начинается грызотня. Приглашает на обед, когда самим скоро есть нечего, подумал бы о семье”³⁶, и тому подобное на эту тему”³⁷.

Однак, саме ця риса вдачі О. Кістяківської посприяла наявності в її листах великої кількості цін на предмети повсякденного вжитку: “Сахар в Киеве дорожает. Рафинад головной – 9 рублей 60 копеек, а песок – 8 рублей 40 копеек”³⁸; “Мясо в Смелом и в Ромнах стоило 10 копеек, а теперь уже 11 копеек. Нечего удивляться, если в Киеве – 13 копеек...”³⁹ тощо. Зауважимо, що в листах відображена не тільки констатація вартості тих чи інших товарів: дружина професора фіксує процес підвищення цін. Наявність такої інформації у листуванні завдячує персональним особливостям характеру Олександри Іванівни і становить специфічну ознаку її епістолярного нарративу.

³⁴ *IP НБУВ*, ф. 3, од. зб. № 62498, арк. 2.

³⁵ О.Ф. Кістяківський, *Op. cit.*, т. 1, 648 с.

³⁶ Виділено курсивом – О. Кістяківський передає пряму мову О. Кістяківської.

³⁷ О. Ф. Кістяківський, *Op. cit.*, с. 584.

³⁸ *Ibid.*, ф. 3, од. зб. № 62499, арк. 2.

³⁹ *Ibid.*, од. зб. № 62465, арк. 2.

Окрім щоденних обов'язків по господарству, якими відала О. Кістяківська, на її плечі був покладений контроль над ремонтуванням будинку, що традиційно відбувався влітку. Культурні потреби та статусна поведінка університетських професорів вимагали від них більших за обсягом витрат на догляд за своїм помешканням, ніж від людей з аналогічним рівнем доходів⁴⁰. Відкритість професорського житла як певної норми, що проявлялася у зустрічах салонного типу вдома в одного з професорів, вимагала у господарів такого будинку постійно піклуватися про його зовнішній вигляд та внутрішній комфорт: “Сегодня наняла обойщика, чтобы переклеить ту мебель, что в спальне, а потом необходимо перебить и ту, что на мезонине. Посмотрю, какова работа, да и тогда и другую закажу, т. е. ту, что на мезонине”⁴¹.

У своїх листах до чоловіка О. Кістяківська ретельно описувала хід справ та суму витрачених коштів: “...договорила красильщика Паевского на 35 рублей побелить потолки и четыре комнаты, оклеить обоями и покрасить окна, двери и полы его материалом. Штукатура – на 7 рублей 50 копеек, перетереть домик внутри и снаружи... Столярка – за 5 рублей – поправит окна и двери”⁴². Також з листування видається можливим дізнатися спектр та вартість ремонтних послуг у місті Києві другої половини ХІХ ст., якими користувалися представники професорської корпорації.

Свідчення про вже згадувані вечірні зустрічі в помешканнях професорів або представників тогочасної української інтелігенції знайшли відображення в епістолярії Кістяківської: “О вечерах же с Гогоцкой⁴³ никто и не думал, да никого и в Киеве нет, все уехали”⁴⁴. Поряд з такими лаконічними повідомленнями, послуговуємося дещо ширшими: “Вчера я была у Панченко⁴⁵, там встретила Русова⁴⁶, он мне сказал, что в Харькове, в магазине Таллина есть много пьес для театра на украинском языке. Если будешь иметь время, зайди, пожалуйста, и приобрети, что можно. Володя

⁴⁰ С. Посохов, *Op. cit.*, с. 186–205.

⁴¹ *Ibid.*, ф. 3, од. зб. № 62438, арк. 1зв.

⁴² *Ibid.*, од. зб. № 62395, арк. 3.

⁴³ Гогоцька Євдокія Іванівна (1823–1888) – дружина Гогоцького Сильвестра Сильвестровича (1813–1889) – професора філософії Київського університету Св. Володимира. У 1860-ті роки брала участь у створенні недільних шкіл. У 1865 р. відкрила початкову школу з ремісничим ухилом, яка пізніше перетворилася на ремісниче училище. У 1875–1876 рр. видавала газету “Киевский телеграф”.

⁴⁴ *IP НБУВ*, ф. 3, од. зб. № 62397, арк. 2.

⁴⁵ Панченко Федір Тимофійович – член Старої громади, лікар.

⁴⁶ Русов Олександр Олександрович (1847–1915) – український земський статистик, фольклорист, етнограф, громадський діяч. У 1870 р. став членом, згодом – одним з керівників Старої Громади. Був одним з ініціаторів створення Південно-Західного відділу Російського Географічного товариства.

теперь очень увлечен постановкой спектакля, и я нахожу, что для него это очень полезно”⁴⁷. Цей лист було написано в кінці 1880 р., під час дії Емського указу. Згадувані Кістяківською Ф. Панченко та О. Русов – відомі діячі Старої Громади. Наведена цитата демонструє, що саме на вечірніх зібраннях київських українофілів можна було отримати інформацію про місця продажу забороненої літератури.

Крім того, вечірні зустрічі тогочасних інтелектуалів виступали характерною рисою професорської субкультури, адже університетська корпорація відзначалася надзвичайно високим рівнем комунікативних зв’язків. Зазвичай “вчені мужі” збирались разом з метою подискутувати на суспільно-політичну тематику, обговорити останні новини за грою в карти чи келихом вина. Означення, які надавалися зібранням інтелектуалів відповідно до їх мети, свідчать, що “вечера с Гогоцкой”⁴⁸, “юридические субботы”⁴⁹, “словарные заседания”⁵⁰ становили самостійний елемент професорської буденності.

Отже, листування О. Кістяківської до О. Кістяківського завдяки його тривалості дозволяє розкрити достатньо широкий пласт повсякдення Києва другої половини XIX ст. Головною характерною ознакою аналізованих епістолярних пам’яток є те, що ці тексти більшою мірою демонструють особливості буденності київської професури, адже вони вийшли з-під пера однієї з представниць цієї соціальної групи. Листи Кістяківської не тільки відзначаються багатим фактологічним матеріалом до історії міського побуту (розвиток системи водопостачання, асортимент та ціни на предмети повсякденного вжитку, спектр надання ремонтних послуг у місті та ін.), а й розкривають мотиви побутової поведінки, що дозволяють розшифрувати прихований культурний код і зрозуміти суспільну позицію індивіда. Приналежність до “вченого стану” зумовлювала своєрідний повсякденний “габітус”, характерний для представників означеної суспільної групи. У проаналізованому блоці листування Кістяківської це проявлялось у jednoznacно позитивному ставленні до інновацій, толеруванні загальноприйнятих практик участі у салонних зібраннях тогочасних інтелектуалів та можливість вибору, орієнтація на якісно кращі матеріальні атрибути соціального статусу. Перераховані ментальні маркери склали частину загальної структури самоусвідомлення та самоідентифікації всередині професорської корпорації.

⁴⁷ *IP НБУВ*, ф. 3, од. зб. № 62470, арк. 2.

⁴⁸ *Ibid.*, од. зб. № 62397, арк. 2.

⁴⁹ О.Ф. Кістяківський, *Op. cit.*, с. 648.

⁵⁰ В. Науменко, *Александр Федорович Кистяковский и украинство (К 30-летию со дня смерти его)*, *Украинская жизнь* 1 (1915) 36–42.